
OSMANLI ve RUS MODERNLEŐMESİNE DAİR BAZI GÖRÜŞLER

œ

Kezban ACAR*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin modernleşme bağlamında en çok karşılaştırıldığı ülke Rusya'dır. İki devletin de Batı Avrupa'nın dışında yer alması, benzer politik yapılaraya sahip olması ve daha da önemlisi her ikisinin de batıyı örnek alarak modernleşmesi belki de bu karşılaştırmanın en önemli nedenlerini oluşturmaktadır. Fakat aslında iki ülkenin modernleşme süreçlerine bakıldığında benzerliklerden çok farklılıkların olduğu görülür. Bu makale, iki ülkedeki modernleşme çabalarını ve hareketlerini daha çok bu farklılıklardan yola çıkarak ve zaman zaman benzerliklerin de altını çizerek, modernleşmenin başlangıç dönemleri, nedenleri, kapsamı, metotları ve sonuçları açısından karşılaştırmakta ve değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, batılılaşma, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Petro, III. Selim, II. Mahmut, streltsi, Yeniçeri Ocağı, ulema, Rus Ortodoks Kilisesi, ayan, aristokrasi, aydın.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme bağlamında en çok karşılaştırıldığı ülke Rusya'dır. İki devletin de Batı Avrupa'nın dışında yer alması, benzer politik yapılaraya sahip olması ve daha da önemlisi her ikisinin de batıyı örnek ala-

---

* Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

rak modernleşmesi belki de bu karşılaştırmanın en önemli nedenlerini oluşturmaktadır. Fakat aslında iki ülkenin modernleşme süreçlerine bakıldığında benzerliklerden çok farklılıkların olduğu görülür. Bu makalede, iki ülkedeki modernleşme çabalarını ve hareketlerini, daha çok bu farklılıklardan yola çıkarak ve zaman zaman benzerliklerin de altını çizerek, modernleşmenin başlangıç dönemi, nedenleri, kapsamı, metotları ve sonuçları açısından karşılaştırmaya ve değerlendirmeye çalışacağım.

Fakat karşılaştırmaya geçmeden önce modernleşme kavramının anlamı üzerinde durmakta yarar vardır. Etimolojik olarak bakıldığında modern ya da Latince'deki biçimiyle "modernus" kavramı ilk olarak "M. S. 5. yüzyılın sonuna doğru Roma'nın putperestlik geçmişini o sırada Hıristiyanlığın resmen kabul edildiği dönemden ayırmak için" "kopma" anlamında kullanılmıştır. 18. yüzyılda modernleşme yine kopmayı belirtmek için ama bu kez "insanın kendi dışındaki otoritelerden (gelenek, Tanrı vb) kurtulmasını/kopmasını" ifade etmek için kullanılmıştır.¹ 19. yüzyılda ise daha çok "batılı olmayan toplumlar için geliştirilen"² modernleşmenin, kapsamının çeşitliliğinden, ifade ettiği değişimden dolayı çok farklı tanımları bulunmaktadır. Örneğin konu hakkında çalışmaları bulunan siyaset bilimci Myron Weiner'a göre modernleşme, "rasyonelliğin ve sekülerizmin insanların tiran rejimlerinin ve batıl inançların baskılarından kurtulmasını sağlayacak biçimde artmasıdır." Kırsaldaki modernleşmeye dair çalışmaları olan Everett Rogers ise modernleşmeyi "bireylerin geleneksel bir yaşam biçiminden daha karmaşık, teknolojik olarak gelişmiş ve sürekli değişen bir yaşam biçimine geçmeleri süreci" olarak tanımlar. Ayrıca Rogers, modernleşmenin mutlaka batılılaşma anlamına gelmediğini ve sonuçlarının da mutlaka iyi olmadığını belirtir.³

Her iki yazarla benzer görüşlere sahip Alain Touraine ise modernliğin "salt değişim ya da olaylar silsilesi" olmadığını, "akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılması" olduğunu belirtir. Ona göre "her tür ereğçiliği dışlayan" modernleşme, bütün bunların yanı sıra "entelektüel etkinliğin siyasal propagandalar ya da dinsel inançlardan korunması, yasaların tarafsızlığının kişileri torpile, adam kayırmaya, particiliğe ve yolsuzluklara karşı koruması, kamu ve özel yönetimlerin kişisel bir iktidarın aracı haline gelmemesi, tıpkı kişisel servetlerle devletin ya da işletmelerin bütçelerinin birbirlerinden ayrı tutulması gibi özel yaşamla kamu yaşamının da birbirinden

¹ Ahmet Özkiraz, *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003), 14-15.

² Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 27.

³ John J. Poggie Jr., *Rethinking Modernization; Anthropological Perspectives* (Robert N. Lynch; Greenwood Press, 1974), introduction.

ayrılması"dır.⁴ Bu tanımlarda modernleşme, Rogers'ın sonuçlarının her zaman olumlu olmayacağına dair uyarısına rağmen, genelde olumlu bir dönüşüm süreci olarak karşımıza çıkar. Marshall Berman ise modernleşmeyi "insana hem serüven, güç, coşku, gelişme, [kendisini] ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden" hem de "onun sahip olduğu her şeyi, bildiği her şeyi, olduğu her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortam" yaratan "paradoksal" bir süreç olarak tanımlar. Modernleşmenin paradoksallığı, hem coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçmesinden ve böylece insanları birleştirmesinden hem de insanları "sürekli parçalanma ve yenilenme, mücadele ve çelişki, belirsizlik ve acının girdabına sürüklemesindedir." Diğer yazarların aksine Berman'a göre modernleşme karşıtlıkları içeren ve sürekli değişimi—olumlu ya da olumsuz ifade eden bir süreç, modernlik ise Marx'ın deyişiyle "katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği" bir evrenin parçası olmaktadır.⁵

Gerek Osmanlı ve gerekse Rus modernleşmesi bağlamında yenileşme hareketlerini ve sürecini tanımlamak için modernleşme ile birlikte ve bazen onun yerine modernlik, batılılaşma ve çağdaşlaşma gibi kavramlar da kullanılmaktadır. Fakat araştırmacıların ifade ettiği üzere bu kavramlar, modernleşme ile her zaman aynı olmayıp, bazı farklılıklar içermektedir. Örneğin Nilüfer Göle'ye göre, modernlik evrenselliği içeren, sınırları daha geniş bir süreçken; "modernleşme, farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergâhın adıdır." Modernlik-modernleşme ayrımının altını çizen Göle, ikincisini Türk modernleşmesi bağlamında "hep ileriye doğru işaret eden" ve "batı modernliğiyle özdeşlik taşıyan" bir süreç olarak nitelendirir.⁶ Osmanlı ve Türk toplumundaki yenileşme çabalarını çağdaşlaşma olarak tanımlayan bir diğer yazar Niyazi Berkes'tir. Fakat ona göre çağdaşlaşma, spesifik olarak sekülerleşme anlamına gelir.⁷ İlber Ortaylı gibi bazı araştırmacılar, Osmanlı yenileşmesi için her iki kavramı da kullanırken,⁸ Murat Belge ve Mehmet Ali Kılıçbay'ın da aralarında bulunduğu bazı yazarlar ise, batı örnek alındığı için sürece özellikle "batılılaşma" denilmesinin uygun olacağını belir-

⁴ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çeviren Hülya Tufan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994 ve 1995), 23-24.

⁵ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 27.

⁶ Nilüfer Göle, "Batı-dışı modernlik: Kavram üzerine," *Toplum ve Bilim* 80, Bahar 1999: 131.

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1970 ?)

⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınları, 2005) ve "Batılılaşma Sorunu," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1. Cilt: 134-138.

tirler.⁹ Öte yandan Kemal Karpat ve Şerif Mardin'in de içinde bulunduğu çok sayıda yazar, genel olarak sürece modernleşme adını verirler. Ve batının etkisini kabul etmekle birlikte modernleşmeyi daha çok merkez-çevre ilişkileri, nüfus artışı vs. gibi Osmanlı'nın kendi iç dinamikleri sonucu ortaya çıkan bir süreç olarak nitelerler.¹⁰

Rusya bağlamında öne çıkan kavramlar ise daha çok modernleşme, reform, batılılaşma ve Osmanlı'dakinden farklı olarak Avrupalılaşmadır. İlk üç terim, genel anlamda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme sürecini ifade etmek için kullanıldığı biçimde açıklanmıştır. Avrupalılaşmak ise Rusya'nın Avrupa'nın bir parçası olma amacı ve çabasını ifade eder ve bu genel anlamda Rus ve Osmanlı modernleşmesinin en belirgin ayırt edici özelliğini oluşturur. Rusya'daki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme çabalarına bakıldığında bütün bu tanımlamaların birbirlerini dışarıda bırakmadan iç içe geçtiği veya örtüştüğü görülür. Yenileşme çabalarında batının inkâr edilemez bir etkisi olmuşsa da, hem Rusya'da hem de Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinde uzun yıllardan beri devam eden ekonomik, sosyal, kültürel ve politik bazı değişikliklerin önemli etkisi vardır. Bu nedenle bu makalede gerek Rusya'daki gerek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimi ifade etmek için batılılaşmadan ziyade "geleneksel yapıdan kopma" olmasa da bu yapının "değişimi" anlamındaki modernleşme kavramı kullanılacaktır.

Modernleşme sürecinin başlangıcı olarak Rusya'da genellikle 17. yüzyılın sonları özellikle Petro dönemi; Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başları özellikle III. Selim dönemi ve II. Mahmut dönemi milat olarak kabul edilegelmiştir. Fakat son dönem çalışmalarının işaret ettiği üzere aslında belirtilen dönemlerden önce de bir takım modernleşme çabaları vardı. Örneğin modernleşmeyi "daha etkili kurumların adapte edilmesi olarak kabul eden ve bu bağlamda başka kültürlerden bazı kurumların ya da uygulamaların ödünç alınabileceğinin altını çizen bir grup araştırmacı, Rusya'nın "Avrupa tarzındaki modernliğe" geçişinin on yedinci yüzyılda

---

9 Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 3. Cilt: Modernleşme ve Batıcılık (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002-2007), 43- 55, Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1. Cilt: 147- 152.

¹⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çeviren Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan (Ankara: İmge Kitabevi, 2002); Şerif Mardin, *Makaleler 1, Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005); *Makaleler 4, Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005)

Petro dönemi öncesinde başladığını ileri sürerler.¹¹ Nikolaos A. Chrissidis, Moskova'daki Slav-Grek-Latin Akademisinde görev yapan Yunanlı Leichoudes kardeşler gibi yabancı akademisyenler aracılığıyla seküler ve batılı -burada kastedilen daha çok Bizans- öğelerin özellikle 1680'lerde ve 1690'larda yavaş yavaş Rusya'ya girmeye başladığını yazar. Rus Ortodoks Kilisesi'nde çoğunlukla "white clergy" adı verilen evli papazlar, kilise liderlerine kurum-daki yolsuzluklar ve usulsüzlüklere dair şikâyetlerini arttırmışlar ve reform için baskı yapmışlardı. Onların baskısı ve şikâyetleri sonucu Kilise ileri gelenleri ruhban sınıfının birbirleri ile olan ilişkileri, ibadette kullanılan metinler vs. gibi konularda uzun süre devam edecek bir dizi reform başlatmışlardı.¹² 1650'lerde Ukrayna'dan gelen Grek asıllı Nikon'un reformları da Rus Ortodoks Kilisesi'nin Bizans-Batı geleneklerine dönüşünde etkili olmuştu. Ayrıca daha III. İvan döneminde (1462- 1505) orduda bazı reformlar yapılmış,¹³ IV. İvan döneminde (1533-1584) ise ilk bakanlıklar kurulmuştu.¹⁴ Ayrıca Marshall Poe'nun ifade ettiği üzere, saraya itaatin artması, liyakatin öne çıkması ve politik mücadele gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkan "yeni adamlar," politik sistemi önemli ölçüde değiştirmişlerdi.¹⁵

Osmanlı'ya bakacak olursak; İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle gayr-i Müslimlerin yaşadığı İyonya adaları, Eflak ve Boğdan gibi yerlerin Rönesans kültürünün önemli merkezleri olduğunu ve on sekizinci yüzyılda Osmanlı dünyasının Avrupa'yla ve hatta dünyayla yakından ilgilenmeye başladığını yazar. Ona göre on sekizinci yüzyıl Osmanlı coğrafyasında, Dimitri Cantemir, Hazerfan Çelebi ve İbrahim Müteferrika gibi isimlerin de içinde bulunduğu, gelişmeleri belli bir bilinçle görmeye ve tanımaya çalışan bir Osmanlı "aydın" zümresi oluşmaya başlamıştı. Ve Osmanlı modernleşmesi iddia edile geldiği üzere başarısız II. Viyana Kuşatmasının ardın-

---

¹¹ Lindsey Hughes, "Secularization And Westernization Revisited: Art And Architecture In Seventeenth-Century Russia," 343- 362; Eve Levin, "The Administration of Western Medicine in Seventeenth-Century Russia," 363- 389.

¹² Nikolaos A. Chrissidis, "A Jesuit Aristotle in Seventeenth-Century Russia: Cosmology and the Planetary System in the Slavo-Greco-Latin Academy," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 391- 433; Debra Coulter, "Church Reform and the 'White Clergy' in Seventeenth-Century Russia," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 291- 317, 291

¹³ Robert O. Crumney, *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (London, New York: Longman, 1987), 108.

¹⁴ A.g. e, 151.

¹⁵ Marshall Poe, "Absolutism and the New Men of Seventeenth-Century Russia," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 97-115.

dan başlayan geri çekilme ve askeri başarısızlıkların ve bunlar sonucunda batının artan baskısı veya zorlaması ile değil, Osmanlı'nın içindeki aydınların ve daha sonraki dönemde özellikle Tanzimat döneminde bürokratların kendi inisiyatifleri sonucu pragmatik bir yaklaşımla başladı.¹⁶ Ortaylı ile Osmanlı modernleşmesinin daha önceki dönemlerde filizlenmeye başladığı konusunda hem fikir olan Karpat, Ortaylı'dan farklı olarak modernleşmenin köklerinin on sekizinci yüzyılda değil, on yedinci yüzyıldaki gelişmelerde olduğunu belirtir. Osmanlı modernleşmesinin ülkenin toprak bütünlüğünün tehdit edilmeye başladığı bir dönemde değil, tam aksine böyle bir tehdidin olmadığı on yedinci yüzyılda başladığını ileri süren Karpat, bu "yüzyıldaki değişimin merkezin emirlerine göre yapılan düzenlemeler olmak yerine, diyalektik ve görece özgür bir biçime sahip olduğunu" yazar. Karpat'a göre on yedinci yüzyılda ortaya çıkan ve modernleşmenin köklerini oluşturan gelişmeler, "dinî cemaatten siyasî topluluğa geçiş yoluyla" ulus oluşumunun ve "ortaçağın toplumsal tabakalarının sosyal sınıflara dönüşümünün" başlamasıydı. Ayrıca bu dönemde "Osmanlı Devleti'nin gücünün motivasyon araçları olan "uç" anlayışı ve fetih arzusu sona ermiş" ve bunun sonucu olarak "göçebe yaşamıyla özdeşleştirilen pek çok gelenek, yönetim kademesinde yerleşik tarım, yerleşik tarıma bağlı ince, şehirli bir kültürle yer değiştirmiştir." Karpat'a göre bu değişimlerle birlikte eski savaşçılık geleneğine bağlı göçebeler, önemini yitiren taşra eliti ve bu dönemde iktisadi sorunlarla karşı karşıya gelen köylüler arasında bir yakınlaşma başlamıştır. Merkezi gücün zayıflamasıyla bu yakınlaşma, merkez karşıtı bir ittifaka dönüşecektir.¹⁷ Aslında taşra eliti olan ayanın güç kaybetmesi bu makalenin ileriki sayfalarında gösterileceği üzere Osmanlı modernleşmesini Rus modernleşmesinden ayırıcı en belirgin özelliklerden birini oluşturacaktır. Yazarların haklı olarak öne çıkarttığı ve modernleşme hareketlerine ve sürecine temel hazırlayan veya bir şekilde etki eden bu gelişmelere rağmen, modernleşme sürecinin planlı ve sistematik bir biçimde Rusya'da Petro (1692/96- 1725), Osmanlı'da ise III. Selim (1789- 1808) özellikle de II. Mahmut (1826- 1839) dönemlerinde başladığı söylenebilir. Bu nedenle ben de iki ülkedeki modernleşme hareketlerini karşılaştırırken çoğunlukla Petro dönemi ile III. Selim ve özellikle II. Mahmut dönemi üzerinde duracağım. Bununla birlikte modernleşme her iki ülkede bahsi geçen dönemlerden sonra da devam ettiğinden karşılaştırma yaparken diğer dönemlere de değineceğim.

---

¹⁶ *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 16- 23.

¹⁷ *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 16- 19.

Petro başa geldiğinde Rusya, sadece Polonya'da elçisi olan bir ülkeydi.¹⁸ İvan IV (1533-1584) döneminde Kazan, Astrahan ve Sibirya'nın fethiyle bir imparatorluk haline gelmişti. Fakat henüz Avrupa'ya dâhil değildi ve Fransa Başbakanı Sully'nin 1636'da "Büyük Plan"ı çerçevesinde dile getirdiği gibi birçok Avrupalı devlet adamının gözünde Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte Avrupa'nın dışında kalması gereken bir devlettir. Fakat Rusya'nın Avrupa'dan dışlanmasının nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nunki gibi kültürü değil; Avrupa barışına yönelik potansiyel tehdidi idi.¹⁹ III. Selim ve II. Mahmut başa geldiklerinde ise Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın içlerine kadar uzanan gücünü kaybetmeye başlamış ve yavaş yavaş Avrupa'dan çekilmeye yüz tutmuş bir imparatorluktu. Bu nedenle Petro'nun modernleşmesinin amacı, kendisini henüz girmediği Avrupa'ya kabul ettirmek ve ona dâhil olmak iken; Osmanlı'nın amacı sahip olduklarına tutunmak ve Avrupa'daki gücünü korumaya çalışmaktı. Bu yönüyle Rusya'daki modernleşme "taarruz" niteliğinde bir modernleşme iken Osmanlı'daki "savunma" amaçlı bir modernleşmedir. Petro'nun Baltık Denizi kıyındaki bataklıklar üzerine inşa ettirdiği ve birçok yazar tarafından Rusya'nın batıya açılan penceresi olarak kabul edilen St. Petersburg şehri, bu modernleşme amacının bir sembolüdür. Petro Avrupa'ya St. Petersburg şehrine kıyısı olan Baltık Denizi ve Baltık bölgesinden girmeye çalıştı ve bunu da bir ölçüde o bölgedeki en büyük rakibi olan İsveç'in ve Prusya, Hollanda gibi ülkelerin kurumlarını örnek alarak inşa ettiği donanması, modernize ettiği ordusu ve devlet bürokrasisiyle başardı.

Osmanlı Devleti de batılı devletlerin saldırılarını, genişleme ve müdahale politikalarını batının bazı kurumlarını kendisine uyarlayarak önlemeye çalıştı. Ne Rusya'da ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda reformcuların mevcut düzeni değiştirmek gibi bir amacı yoktu. Aksine amaçları var olan düzeni bir takım değişiklikler yaparak güçlendirmek ve korumaktı. Rusya'da çar imgesini inceleyen Cynthia Whittaker'ın belirttiği üzere Petro döneminde, ilk dönem Rus tarihinde popüler olan "iyi çar" imgesinin yerini "reformcu çar" imgesi aldı. "Seküler ve ilerlemeci olan bu imaja göre çarın görevleri Rusya'yı Avrupa ülkeleri çizgisinde ilerletmek; ekonomik, sosyal ve politik yaşamı modernize etmek ve gücü ve Rusya'nın yurt dışındaki saygınlığını arttırmaktı." Whittaker'a göre Petro'nun reform anlayışı devleti bireyin önüne koyan, köklü değişime karşı fakat hala ilerici hedefleri olan "muhafazakâr" bir anlayıştı ve otokrasinin devamında bu anlayışın önemli bir katkısı vardı. Bu mu-

¹⁸ B. H. Sumner, "Peter's Imperial Legacy," *Peter the Great Transforms Russia*, editör James Cracraft (Lexington, Massachusetts, Toronto: D. C. Heath and Company, 1991), 277.

¹⁹ Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians: Earliest Times to 2001* (London: Penguin Books, 2002), 181.

hafazakâr anlayışta çar “anavatanın babası” ve “devletin hizmetkârı” idi.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nda da aynı muhafazakâr reform anlayışının hâkim olduğu görülür. İlber Ortaylı başta olmak üzere birçok tarihçi ve araştırmacının ifade ettiği üzere gerek III. Selim ve II. Mahmut ve gerekse onlardan sonra gelen Tanzimatçılar kesinlikle “devrimci” değildiler; amaçları düzeni değiştirmek değil onun devamını sağlamaktı.²¹

Her iki ülkede de reformcular, yenilikleri güçlü ve merkezîyetçi bir devlet eliyle gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu nedenle hem Rusya’da hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda reformlarla merkezîyetçilik politikaları el ele gitti.²² Belki de bu yaklaşımlarından dolayı iki ülke reformcularının kameralizmden etkilendiğine dair görüşler mevcuttur. Şerif Mardin’in II. Joseph (1765- 1790) idaresindeki Avusturya ve Büyük Frederich (1740–1786) idaresindeki Prusya gibi merkezîyetçi devletlerdeki “kotarılmış gelişme” politikası olarak nitelendirildiği kameralizm, “aydın despotizminin kuram haline getirilmiş düşünce-siydi.” Petro’nun ne reformları öncesi ne reformlarını yaparken kameralizm hakkında bilgisi yoktu. Fakat III. Selim ve II. Mahmut 1790’lardan başlayarak Avrupa’ya özellikle Prusya’ya ve Avusturya’ya giden elçilerinin yazdığı raporlardan kameralizmden haberdardı.²³

Rusya’nın modernleşme için örnek aldığı ülkeler, Prusya ya da Avusturya değil, daha önce bahsedildiği üzere “insanın aklı sayesinde doğayı anlama ve onu disipline ederek, günahkâr tabiatının üstesinden gelerek ve enerjisini bilime uygun şekilde yönlendirerek değiştirme kapasitesine güveni olan”²⁴ ve Paul Hazard’ın 18. yüzyıldaki aydınlanma düşüncesine etki ettiğini haklı olarak ileri sürdüğü ve “kuzeyden yükselen ışık”²⁵ olarak nitelendirdiği Hollanda, İngiltere İsveç/Norveç gibi kuzey ülkeleriydi. Ayrıca 1670’lerde Rusya’ya dâhil edilmiş Ukrayna ve o dönemde Moskova’nın en büyük rakibi olan Polonya da batı etkisinin Rusya’ya girmesine etki eden ülkelerdi. Bunlardan Ukrayna, Rusya’ya özellikle Kilise reformunda örnek ve kaynak teşkil ederken; kuzey Avrupa ülkeleri ordu, donanma ve idari reform konusunda model

²⁰ Cynthia H. Whitettaker, “The Reforming Tsar: The Redefinition of Autocratic Duty in the Eighteenth-Century Russia,” *Slavic Review* 51, no. 1 (Spring, 1992): 77.

²¹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856- 1876*, 1. Cilt, çeviren Osman Akınhay (İstanbul: Papirüs, 1997), 16. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 109.

²² Özcan Mert, “II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası,” *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 13: 720- 729.

²³ *Makaleler 4, Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 83-84.

²⁴ *Russia and the Russians: Earliest Times to 2001*, 176.

²⁵ Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. Çeviren Erol Güngör (İstanbul: Ötüken, 1994), 70-96.

oluşturdular.²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun reformları için esinlendiği ülke ise aydın "despotizm"i ile yönetilen Prusya ve Avusturya ile aydınlanma düşüncesinin karşısında mutlak merkezîyetçi yönetimini korumaya çalışan Fransa'ydı. 14. Louis döneminde mutlak monarşinin Avrupa'da en önemli temsilcisi ve Avrupa'nın en büyük gücü olan Fransa, Osmanlı'ya esin olduğu 18. yüzyılda sonu ihtilale kadar giden bir dizi sorunla boğuşmaktaydı.

Örnek alınan ülkeler farklı olduğu gibi, bu ülkelere dair bilginin Rusya'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'na girişi de farklıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda batıya dair bilgiler Lale Devri'nden itibaren Avrupa ülkelerinin başkentlerine giden elçilik raporlarına ve III. Selim'in isteği üzerine Nizam-ı Cedid'in hazırlık aşamasında kalemiyye ve ulema sınıfının bazı üyelerinin yazmış olduğu layihalara; Rusya'da ise reformcuların bizzat kendi gözlemlerine ve tecrübelerine dayanmaktaydı. Osmanlı'da yurt dışına seyahat eden ilk padişah, 1867 yazında Fransa İmparatoru III. Napolyon'un davetlisi olarak önce Paris'e giden sonra Londra'ya geçen ve orada İngiliz donanmasını inceleme fırsatı bulan Sultan Abdülaziz idi.²⁷ Oysa Rusya'da gerek Petro'nun gerekse ondan önceki çarların yurt dışı seyahatleri vardı. Örneğin Petro'nun 1697'de Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir koalisyon oluşturmak için başlattığı ve daha çok Baltık ve Kuzey Avrupa ülkelerini içeren "büyük turu," yapacağı reformlar ve izleyeceği politikalar için esin kaynağı oldu. Königsberg'te topçuluğu, Amsterdam'da marangozluğu ve Londra'da gemi yapımını gözlemleyen ve bazen bu çalışmalara işçi olarak katılan ve bu yüzden ülkesinde "marangoz çar" olarak anılan Petro, gezisinin sonunda Rusya'yı, gezdiği ve etkilendiği Avrupa devletleri gibi güçlü bir ülke yapmak için harekete geçti. Seyahatler dışında batı hakkındaki bilgi akışını sağlayan diğer bir araç batılılarla yapılan yazışmalardı.

Örneğin Sultan III. Selim'in Fransız kralı 16. Louis ile, aynı dönemde Rusya'nın başında bulunan II. Katerina'nın ise 16. Louis'nin sonunu hazırlayan Voltaire ve Diderot gibi Fransız aydınlanmacılarla yazıştığı, hatta Diderot'yu maddi anlamda desteklediği ve bir kütüphane oluşturması için St. Petersburg'a davet ettiği bilinir. Bu iki farklı bilgi kaynağından hangisinin daha gerçekçi ve sağlam olduğu iki liderin Fransız ihtilali'ne verdikleri tepki değerlendirildiğinde açıkça görülür. İhtilalin kurbanı olacak olan 16. Louis ile yazışan III. Selim Fransız ihtilalini Fransa'nın bir iç meselesi olarak gördü ve

²⁶ Aleksandr A. Kizevetter, "Portrait of an Enlightened Autocrat," *Catherine the Great*, edited by Marc Raeff (London: Macmillan, 1972), 4.

²⁷ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808- 1975* (Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1977), 83.

ihtilalci fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'na girişini önlemek için hiçbir çaba göstermedi. Hatta Osmanlı ülkesinde yaşayan Fransızların İstanbul'da devrimi kutlamasına izin verdi. İhtilalin düşünsel temelini hazırlayan Voltaire ve Diderot gibi aydınlanmacılarla yazışan Katerina ise Rusya'yı devrimin olumsuz etkilerinden korumak için Fransa'yla diplomatik ve ticari ilişkilerini kesmek ve Fransızca her türlü yayını yasaklamak gibi birçok önleme başvurdu; hatta Avrupa'da ihtilal karşıtı bir blok oluşturmaya çalıştı. Bu farklı iki yaklaşım, III. Selim'in iyi niyeti ve hoş görüsünden ya da Katerina'nın baskıcı ve şüpheli tavrından değil; bilgi kaynaklarındaki ve liderlerin ön görüşlerindeki farklılıktandı.

Batıya dair bilginin diğer önemli bir kaynağı, Petro için çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği "Alman mahallesi," III. Selim ve II. Mahmut için ise aslen yabancı uyruklu olan, Fransız asıllı Valide Nakşidil Sultan gibi saraydaki ve haremdeki kadınlar ve diğer yabancı kökenli kişilerdi.²⁸ Bahsi geçen kadınların reform fikirlerine etkisi sınırlıydı. Reforma asıl etki edenler, saraydaki kadınlar gibi aslen yabancı kökenli olup, Müslümanlığı kabul ederek Osmanlı devletinin hizmetine girmiş ilk matbaada emeği olan İbrahim Müteferrika, topçulukta hizmetleri olan Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) gibi isimler ve Tanzimat döneminde 1848 ihtilali sonrası Osmanlı ülkesine gelen Polonyalı ve Macar mültecilerdi. Benzer şekilde Rusya'daki yabancıların da reform düşüncesinde ve hareketlerinde belli bir payı vardı. On yedinci yüzyılda uluslararası ticaret ve savaş gibi etkenler sebebiyle Avrupa ülkelerinden özellikle İngiltere, Hollanda, Danimarka ve İsveç gibi kuzey Avrupa ülkelerinden Moskova'ya birçok insan yerleşti. Ayrıca 1560'lı yılların başında hükümet çalışanlarına ilaç sağlamak amacıyla yayınlanan *Aptekarskii prikaz* doğrultusunda Rus çarının daveti üzerine Moskova'ya birçok batılı eczacı ve tıp personeli geldi. Bütün bu yabancılar zaman içerisinde kendilerini tehdit ve "yabancı" olarak algılayan yerel halkın ve Ortodoks Kilise'sinin baskısı üzerine şehrin duvarları dışında daha sonra *nemetskaia slobada* adını alan bir bölgede yaşamaya başladılar. Vaktinin önemli bir kısmını burada geçiren Petro'nun tahta geldikten sonra başlattığı kılık kıyafet reformu, sakal yasağı ve Ortodoks Kilisesi'ne karşı yönelik politikalarında burada karşılaştığı ve gözlemlediği batı kültürünün etkisi vardı.²⁹

²⁸ İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 41.

²⁹ *Russia and the Russians: Earliest Times to 2001*, 184; Orlando Figes, *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia* (London: Penguin Books, 2002), 12; Eve Levin, "The Administration of Western Medicine in Seventeenth-Century Russia," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, editörler Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 365.

Diğer önemli bir kaynak olan kitaplar ve basına bakacak olursak; hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Rusya'da matbaa ve basının reforma hazırlayıcı bir rolü yoktu. Petro 1682'de başa geldiğinde Rusya'da dinî olmayan kitap sayısı en fazla üçtü. III. Selim 1789'da başa geldiğinde Osmanlı'daki kitap sayısı kırk beşti. Basına gelince; Osmanlı'da 15. yüzyıldan itibaren gayri-müslimlerin bazı gazeteleri bulunmaktaydı. Fakat bunların Osmanlı reform kadrosuna veya hareketlerine bir etkisi yoktu. Basını reformun bir aracı olarak gören ilk padişah, II. Mahmut idi. 1831'de çıkarılan ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*, okuma yazma oranına ve entellektüaliteye katkı yapmaktan çok, reformları halka duyurmayı amaçlayan bir araçtı. Benzer şekilde Petro'nun 1702'de *Saint Petersburg Vedomosti* (St. Petersburg Haberleri) adındaki ilk Rusça haber gazetesi yayınlanmaya başladı. Gazetenin amacı, yapılan reformlar hakkında halkı bilgilendirmek ve ilgili kanunları halka duyurmaktı. Rus alfabesinin matbaada kullanılabilir hale getirilmesi de 1708-1709'larda Petro'nun özel notları arasında yer alan önemli konulardan biriydi. Petro, rasyonel düşünce ve bilimsel gelişmeleri teşvik etmek ve aynı zamanda bir devlet/toplum benliği yaratmak amacıyla, 1714'de özel koleksiyonları içeren kütüphane ve müzeler kurdu. Bu aşamada Ocak 1712'de Rusya'ya davet ettiği ve hizmetine aldığı Alman bilim adamı ve filozofu Leibniz'in önerilerinden ve yardımlarından faydalandı. Kurulan kütüphane ve müzeleri daha sonra, 1725'te, Bilimler Akademisi'ne bağladı.

Hem Petro hem de III. Selim ve II. Mahmut reformlarına ordudan başladılar. Osmanlı padişahları için bunun nedeni, özellikle Avusturya ve Rusya karşısında alınan yenilgilerdi; Petro için ise İsveç karşısında Narva'da alınan mağlubiyetti. Ayrıca tahta gelmeden öncen Petro'nun *streltsi* birliklerinin, II. Mahmut'un ise Yeniçeri Ocağının isyanına tanıklık etmeleri, orduya öncelik vermelerinde etkili oldu. Kazan'ın fethine yönelik hazırlıklar aşamasında Korkunç İvan döneminde 1550'de bir piyade birliği olarak kurulan *streltsi*, esas olarak mevcut piyade bölüklerinden oluşturuldu ve Kazan'ın fethinde önemli bir rol oynadı. Zamanla boyar aileleri arasındaki mücadelelere karışan ve ticaretle uğraşmak gibi ayrıcalıklara son verilmesinden endişe duyan *streltsi*, 1680'lerde merkeze karşı muhalefet eden bir güç haline geldi.³⁰ Osmanlı'daki Yeniçeri Ocağı ise Balkanlardaki gayri-Müslim halklardan "devşirilen," zorla dinleri değiştirilen ve uzun süreli çıraklık eğitimine tabi tutulan bir piyade birliğiydi. Yeniçeri Ocağı, devletin güç kaybetmesiyle birlikte merkezden uzaklaşarak, bazı yanlarla, ulemayla ve yerel halkla merkeze karşı iş birliği yapmaya başladı. III. Selim zamanında planlı bir şekilde başlayan ve II.

³⁰ *The Formation of Muscovy, 1304-1613, 152, Russia and the Russians: Earliest Times to 2001, 180.*

Mahmut döneminde ivme kazanan modernleşme çabaları çerçevesinde, modernleştirmeyi gerçekleştirecek merkezin/devletin otoritesini kurmak ve gücünü arttırmak için, “merkez-dışı” bir güç niteliği kazanan grupların tasfiye edilmesi ya da etkisizleştirilmesi gerekliydi. Nitekim ortadan kaldırılacağı veya yeni kurulan ordularla öneminin azalacağını düşünen ve bu yüzden yeniliklere karşı çıkan Yeniçeri Ocağına Haziran 1826’da II. Mahmut döneminde son verildi.³¹ Yerine kurulan ordu, ilk başlarda çok etkili olmasa da II. Mahmut’un kurmuş olduğu askeri okullarda eğitim alan subayların da katılımıyla özellikle 1870’lerden başlayarak modernleşmenin önemli bir motor gücü haline geldi.

1800’li yılların başında “geleneği” bir görüntü arz eden ordu, yüzyılın sonunda II. Abdülhamit’in “istibdadına” karşı mücadele veren “ihtilalci” ve “yenilikçi” bir ordu haline geldi. Ordu bu özelliğini Osmanlı Devleti’nin mirası üzerinde kurulan Cumhuriyet Türkiye’sinde de devam ettirdi. Rusya’da ise zaten hiçbir zaman yeniçeriler kadar güçlü olmayan *streltsin*in ortadan kaldırılmasıyla daha çok köylülerden müteşekkil bir “imparatorluk” ordusu kuruldu. Bu ordu, özellikle on sekizinci yüzyılda devletin genişlemesine, merkezin gücünün ve vergilerin artmasına ve serfliğe tepki olarak ortaya çıkan “köylü” isyanlarında merkezin yanında yer aldı. Bu ordudaki çoğu aristokrat ailelerinin çocuklarından oluşan subaylar, hem I. Aleksandr’ın orduyu güçlendirmek için geliştirdiği “askeri koloniler” fikrinden duydukları rahatsızlıktan hem de 1812 Fransız-Rus Savaşı sırasında tanıştıkları ve görüş alışverişinde buldukları Fransız subaylarının görüşlerinden etkilenerek 1820’lerde “yenilikçi” ve merkez karşıtı bir hava içine girdiler. 1825 Aralık ayında Viyana Kongresi’nin otokratlarından biri olarak öne çıkan I. Aleksandr’ın yönetimine son vermek ve Rusya’da anayasal monarşiyi kurmak için bir darbe düzenlediler; ancak başarısız oldular. Bu tarihten orduda köklü reformların yapıldığı 1870’lere ve hatta ondan sonra 1917 devrimine kadar merkezin yanında yer alan ordu, Birinci Dünya Savaşı’nda ardı ardına aldığı yenilgiler ve artan işe sıkıntısı vs. gibi olumsuz koşullar sonucu ilk kez ciddi anlamda halkın yanında yer aldı ve devrimin başarılı olmasında etkili oldu.

Gerek Petro’nun gerekse II. Mahmut’un merkeziyetçiliğin ve modernleşmenin önünde engel olarak gördüğü ve tasfiye etmese de gücünü kırmaya çalıştığı ikinci grup, Rusya’da Ortodoks Kilisesi, Osmanlı Devleti’nde ulema idi. 1453’te Konstantinopol’ün Osmanlılar tarafından fethinin sadrından 1461’de bağımsız olan Rus Ortodoks kilisesi giderek güçlendi. Özellikle Rus Ortodoks

---

³¹ A.g.e, 29; Türkiye’de Çağdaşlaşma, 43. Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. 2. cilt: 1600–1914. Editör Halil İnalçık ve Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayınları, 2006), 828.

Kilisesi papazlarından Filofei'nin Vasili III'e 1510'da yazdığı bir mektupta açıkladığı III. Roma Teorisi,³² Rus çarlarına Bizans'ın topraklarında hak iddia etme ve Ortodoks olmayan düşmanlarına karşı yaptıkları savaşlarda Ortodoksları korumak amacını bir bahane olarak kullanma fırsatı verirken, Ortodoks Kilisesi'ni de merkezin en yakın müttefiki haline getirdi. Rus Ortodoks Kilisesi on altıncı yüzyılda Müslüman Tatarlara ve on yedinci yüzyılda Katolik Polonyalılara karşı yapılan savaşta halkı "Ortodoksluğun düşmanlarına karşı" birleştirici bir rol oynadı.³³ Kilisenin merkezle ilişkisi Ortodoksluğun meşruiyet aracı ve Rusluğun simgelerinden biri olarak kullanılmasına göre değişti.

On yedinci yüzyılda Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da mutlak monarklar güç kazanmaya ve bunun sonucunda seküler bir lider imajı oluşmaya başladı. Örneğin Rusya'da Petro ile birlikte "ilahî görev/ divine duty" yerine "ilahî hak" kavramı öne çıktı ve "en dindar çar" imajı yerine "anavatanın babası" unvanı gelişti. Din-devlet ayrımı belirginleşirken, devlet dinin önüne geçti. Daha önce meşruiyet kaynağı olan dinin yerini yavaş yavaş "devlete hizmet" "kamu yararı" ve bu amaçla yapılan "reform" almaya başladı.³⁴ İşte hem bu gelişmelerin sonucu hem de merkezîyetçilik politikasının bir uzantısı olarak Petro, 1721'de kendisini "imparator" ilan etti ve ardından çar Aleksey döneminden beri süre gelen devlet-kilise gerginliğine son vermek ve kiliseyi devlete bağlı, devletin güdümünde bir kurum haline getirmek amacıyla "Ruhanî Düzenleme Kanunu"nu çıkardı. 1700'de, Moskova'da Rus Ortodoks Kilisesinin Patriği Adrian'in ölümü üzerine, yeni bir patrik atamak yerine, yukarıda adı geçen kanunla "Kutsal Sinod"u kurdu ve kilisenin yönetimini bu kuruma verdi. Petro 1721'den önce de kiliseye yönelik bir takım reformlar yaptı. Ocak 1701'de kilise işlerinden sorumlu bir idarî departman kurdu; böylece kiliseyi sivil bir kurumun yönetimine bıraktı. Patrikliği bu kurumun sorumluluk alanı dışında bıraktı. Reformun amacı, Rus Ortodoks Kilisesinin devlet üzerinde artan etkisini kırmaktı. Aslında dinî duygulara saygılı ve önem veren bir lider olan Petro, yaptığı en son reformla aynı zamanda kilisenin bu dönemde yabancılara ve onların dinî inançlarına karşı yükselen karşıtlığını ve artan eleştirilerini ve batılılaşma karşıtı eğilimlerini engellemek is-

---

³² Vasili N. Malinin, *Starëts Eleazarova monastyria Filofei i ego poslaniiia* (Kiev: Tipografia Kievo-Pecherskoi Uspenskoï Lavry, 1901), 50-55.

³³ *Pamiatniki istorii Smutnogo vremeni, Pamiatniki russkoi istorii*. Editör A. I. Iakovlev, A. I. (Moscow: N. N. Kloçkov, 1909), 80-82.

³⁴ "The Reforming Tsar: The Redefinition of Autocratic Duty in the Eighteenth-Century Russia," 83.

tedi.³⁵ Bununla birlikte on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren özellikle I. Nikolay ve III. Aleksandr dönemlerinde Ortodoksluk hem içeride resmi ideolojinin bir parçası olarak hem de dışarıdaki özellikle Ortodoks Slav ulusların yaşadığı Balkanlardaki yayılcı politikanın bir meşruiyet aracı olarak yine öne çıktı, çıkarıldı. Fakat bu anlamda bile Kilise ve Ortodoksluk devlete hükmeden onun üstünde bir etken ve kurum olmaktan çok, onun kendi çıkarları için kullandığı bir araç idi.

Osmanlı İmparatorluğunda da din devlet ilişkileri Rusya'dakine benzer biçimdeydi. Rusya'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de din, hem içeride Sultana bağlılığın hem de dışarıda gerçekleştirilen fetihlerin/gazanın meşruiyet aracı idi. Bu ilişkinin en güçlü olduğu dönem, Klasik dönemdi. Özellikle Arapça konuşulan eyaletlerin fethiyle birlikte Sultan, "İslamî fikirleri ve uygulamaları daha fazla dikkate almak zorunda kaldı" ve "bunun sonucunda prestiji artan ulemaya devlet kademelerinde daha fazla yer açtı." Bu da aslında devletin teokratikleşmesini değil, "ulemanın bürokratikleşmesini getirdi." Karpat'a göre "halk İslam'ın" yükselişi ve Anadolu'da ve Balkanlarda pek çok tarikatın yaygınlaşması, büyük ölçüde ulemanın üst katmanlarının bürokratik hiyerarşiye dâhil olmasının ve dinî kurumun devletin bir parçası haline gelmesine tepkiydi.³⁶ Fakat ulemeden, sadece devlet hizmetinde çalışan bürokratlar değil, üniversitelerde eğitim veren hocalar, Ahmet Cevdet paşa gibi tarihçi ve hukukçular da çıkmıştır. Bu farklılıklarına rağmen Osmanlı'daki ulema ile Rusya'daki ruhban sınıfı bazı açılardan benzerdi. Örneğin her iki ülkede de eğitim genel olarak dinî grubun tekelindeydi. Rusya'da kilisenin eğitim üzerindeki etkisi Petro döneminden itibaren açılan modern devlet okullarıyla bir ölçüde kırılmaya başladı ama bu konuda asıl kırılma, yerel yönetimlerin okullaşmaya ve eğitime katkısının önünü açan II. Aleksandr döneminde (1855-1881) gerçekleşti. Bizde ise modern/din dışı eğitim ulemanın tekelinden ancak II. Mahmut'un ve daha sonra II. Abdülhamit'in açtığı okullarla ve yaptığı eğitim reformlarıyla çıkmaya başladı.

Rusya'da kilisenin yönetim üzerinde doğrudan bir etkisi yoktu. III. Aleksandr'ın eğitmeni ve aynı zamanda Kutsal Sinod'un başı olan Pobedonotsev ile ilişkisini ve onun bazı politik kararları üzerindeki etkisini düşünmezsek, Kilisenin yönetim üzerinde büyük bir etkisi ve Kutsal Sinod'un herhangi bir yönetim organında bir yeri yoktu. Oysa Osmanlı İmparatorluğunda gerek ulemanın gerekse onların başı olarak kabul edilen şeyhülislamın belli bir önemi vardı. Fetva yetkisine sahip şeyhülislam, 1916'ya kadar

³⁵ PSZRI (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiikoi Imperii ...1649-1913) (St. Peterburg, 1830-1916), 4: 133.

³⁶ *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 30.

kabinenin daimî üyelerinden biriydi.³⁷ Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman bir şeriat devleti olmadı.

Ulemanın gücü, Rusya'da olduğu gibi merkezin gücüyle ve politikalarıyla orantılıydı. Klasik dönemde devletin büyümesine paralel olarak önemi ve gücü artan ulema, 19. yüzyılın başlarından itibaren özellikle 1830'lardan sonra II. Mahmut dönemindeki merkezîyetçilik politikalarının; daha sonra ise Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki eğitsel, hukuksal ve idari bir takım reformların sonucunda önemli derece güç kaybetti. Fakat bu değişim birdenbire olmadı. Başlangıçta ulema reformcu bir anlayışa sahipti. Ortaylı'ya göre "batı bilimi, zevki ve düşüncesinin Osmanlı'ya gelişine medrese mensupları ve sivil bürokrasi öncülük ettiler." Bunlardan Baş hoca İshak Efendi, müspet bilimlerin Osmanlı topraklarında tanınmasına katkıda bulundu.³⁸ Benzer şekilde Nizam-ı Cedid'e hazırlık mahiyetinde yazılan 22 layihadan %5'i ulema tarafından kaleme alındı. Bu dönemde elçilerle görüşmelerin yapıldığı "Mükâleme" meclislerinde de etkili olan ulema, merkezle hâlâ iş birliği içerisinde idi. İlk açılan batılı okulların eğitmenleri de yine ulemandı. Modernleşmeden ulemanın her kesimi aynı şekilde etkilenmediği gibi reformlara da hepsi aynı biçimde tepki vermediler. Örneğin, Galata Mevlevihane'si Nizam'ı Cedid'e destek olurken; Konya Mevlevi şeyhi karşı çıkmıştır. Uriel Heyd, Albert Hourani ve Avigdor Levy gibi araştırmacılar, genel olarak merkezdeki "yüksek-ulema-bürokrat ulema" ile taşradaki "suhte sınıfı" arasındaki ayrıma dikkat çekerler ve Karpat'ın da "bürokratlaşan ulema" olarak nitelendirdiği bu ilk grubun tebaadan çok idarecilere yakın olduğunu ve yeniliklere karşı genelde olumlu bir tavır takındıklarını belirtirler.³⁹ Bu ayrıma merkez-çevre ilişkisi açısından bakan Karpat, tebaaya yakın taşra ulemasının güç kaybetmesiyle birlikte merkeze karşı yerli halkla ve ayanla iş birliği içine girdiğini belirtir. Bu farklılıklara ve ayrımlara rağmen, ulema genel itibarıyla 1830'lardan itibaren önem kaybetmeye başladı. Fakat Rusya'da olduğu gibi bazı dönemlerde (Örneğin II. Abdülhamit döneminde) merkezin politikaları ve resmi ideolojisine paralel olarak tekrar önem kazandı.⁴⁰

Osmanlı-Rus modernleşmesi arasındaki en belirleyici farklılık, merkezin aristokratlara yaklaşımında yatmaktaydı. Petro döneminde 1719'da yapılan

---

³⁷ Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt II: Kemalizm (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 44-55.

³⁸ *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 125-126; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 63.

³⁹ Veli Karataş, *Ondokuzuncu Yüzyılda Yenileşme Çabaları ve Osmanlı Ulemasının Tavrı*, Yüksek Lisans Tezi (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, 1998), 92-110.

⁴⁰ Selim Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London, New York: I. B. Tauris, 1998), 107.

nüfus sayımına göre aristokratlar, 16 milyonluk toplam nüfusun sadece 1 milyon 300'ünü, köylüler ise 13 milyonunu oluşturmaktaydı.⁴¹ Aristokratların nüfustaki görece azlığı, çarlık rejiminin sonuna kadar devam etti. Fakat bu küçük sayılarına rağmen aristokratlar, Rus politik, kültürel ve toplumsal yaşamında önemli bir güce sahiptiler. Petro'nun merkezîyetçilik politikalarına ve reformlarına paralel olarak aristokratların gücü ve konumunda merkezin toplum üzerindeki kontrolünü ve müdahalesini arttıracak şekilde bazı değişiklikler gerçekleşti. 24 Ocak 1722'de ilan edilen "Derece Tablosu," Rusya'nın sosyal ve hizmet hiyerarşisini yeniden düzenledi. Sivil, askerî, kilise ve saray hizmet statüleri tekrar belirlendi. Aristokratlar ayrıcalıklı bir sınıf olmaktan çıktı; ayrıcalıklarını devlete hizmet ederek ve kendilerini eğitim yolu veya hizmet yolu ile yetiştirerek kazanmak zorunda kalan bir sınıf haline geldi.

Bununla birlikte eski aristokrasi gözden düşmedi. Örneğin çokları tarafından eski aristokrasinin belki de en son temsilcisi olarak kabul edilen Sheremetev ailesi Petro döneminde önemini korudu, hatta zenginliğine zenginlik kattı. Petro'yla yakın ilişkileri olan Sheremetevler, bir anlamda onun "batılı" Rus aristokrasi hayalinin temsilcisi oldular. Petro'nun Poltava Muharebesi sırasında ordusunun başında bulunan Boris Sheremetev'e 1712'de verdiği bir bataklık üzerine kurdukları saray, Petro döneminin "batılı" aristokrasinin ve kültürünün simgesi haline geldi. Orlando Figes, Petro öncesinde Rus aristokratlarının köylülerin kulübesinden biraz daha büyük ahşap evlerde oturduklarını, batıdakilerle karşılaştırıldığında bilim ve sanattan bîhaber olduklarını belirtir. Petro'yla birlikte "geri kalmışlıktan" sıyrılmaya başlayan Sheremetevler, Demidovlar, Davudovlar, Vorontovlar ve Yusupovlar gibi milyonlarca ruble gelire sahip eski ya da yeni aristokrat aileler, saraylar inşa etmeye, balolar vermeye, opera, tiyatro ve mimari gibi sanat dallarını desteklemeye başladılar.

Bunlardan Sheremetevlerin sarayı, Figes'in ifadesiyle, "parkları, örnek çiftlikleri, serflerden oluşturdukları orkestra ve operalarıyla, kitapları, tabloları, mimarisıyla, halkın aydınlanmasına hizmet etmeyi amaçlayan bir araç, Rus köylüsünün yaşadığı çölde Avrupa kültürünün bir vahası gibiydi." Bu vahada 50,000 kişilik bir opera salonu, yüzlerce tablonun yer aldığı bir resim galerisi, bir yazlık tiyatro ve 150 kişilik bir kışlık tiyatro vardı. Sheremetevlerin sanata verdiği destek sonucu sayıları 200,000'i bulan serfleri arasından her yıl seçilen yüzlercesi, oyunculuk, mimarlık, heykeltıraşlık, mobilya, süsleme sanatları, yıldız sanatı, hakkâklık, bahçe bitkileri, tiyatro teknisyenliği, şarkıcılık, mü-

---

⁴¹ Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven and London: Yale University Press, 1988), 159.

zisenlik ve aktörlük eğitimi aldılar.⁴² Bu zenginliği sağlayan, kendilerine verilen ayrıcalıklar, köylüler üzerindeki yasal ve ekonomik kontrolleri ve bunun sonucunda gelen zenginlikleriydi.

Petro'nun derece tablosuna son veren Şubat 1762 tarihli kanunla özgür bir sınıf haline gelen aristokrasi, 21 Nisan 1785'te Katerina döneminde yayınlanan "Aristokratların Ayrıcalıkları" başlıklı başka bir kanunla, aristokratlara Petro döneminde kaybettikleri ayrıcalıkları geri verildi. Bunun nedeni, Katerina'nın kendi ifadesi ile "sadık ve cömert" aristokratların "en karışık durumlarda, savaşta ve barışta hükümete verdikleri destek ve tahta gösterdikleri sarsılmaz sadakattir."⁴³

Bu tablo ile Osmanlı'daki ayanların durumunu karşılaştıracak olursak hem merkez-ayan hem de ayan-modernleşme ilişkileri açısından önemli sonuçlar ortaya çıkar. Osmanlı İmparatorluğu'nda ayanlar, on altıncı yüzyılın sonundan itibaren özellikle on yedinci yüzyılda merkezin zayıflamasıyla birlikte güç kazanmaya başladılar. Bu dönemde merkezî hükümetin güç kaybetmesinin en önemli nedenleri; Anadolu'daki tarımsal yapının, tımar sisteminin bozulması, bunun sonucunda ortaya çıkan ve 1590'lı yılların sonundan 1650'lere kadar süren Celâlî İsyanları ve aynı yüzyılda İran ve Avusturya ile yapılan savaşlardı. Ayrıca on altıncı ve on yedinci yüzyılların sonunda Amerika kıtasından gelen altın ve gümüş nedeniyle paranın değer kaybetmesi ve enflasyonun artması da merkezî hükümetin gücünü azalttı.⁴⁴ Merkezin gücü azalırken ayanların gücü arttı. Bu dönemde ayanlar hâlâ toprak üzerinde Rusya'daki boyarlar kadar hak sahibi olmadıklarından zenginliklerini ya müsadere eden muaf vakıflar kurarak ya da mevcut vakıflara el koyarak arttırmaya çalıştılar. Ayanlar tarım sisteminin ve ekonominin bozulması sonucu artan vergiler nedeniyle topraklarını terk eden köylülerin topraklarına el koyarak, on sekizinci yüzyıldan itibaren ise görev yerlerine gitmeyen mutasarrıfların (beylerbeyinin veya sancak beylerinin) yerlerine tayin ettikleri mütesellimlikleri elde ederek güçlerine güç kattılar. Aynı yüzyılda yerel halkla devlet arasındaki işlerin yerine getirilmesinde aktif rol oynayarak daha da güçlendiler.⁴⁵ II. Mahmut iktidara geldiğinde, amcası III. Selim'in ölümüne neden olan Kabakçı Mustafa olayı sırasında kendisinin hayatını kurtaran ve başkentteki duruma el koyan ayanların gücünü onlarla 1808'de imzaladığı Sened-i İttifakla resmen tanıdı. Ancak bu geçici bir durumdu. 1812'de, Rusya ile 1808'den beri devam eden

⁴² *Natasha's Dance*, 14- 28.

⁴³ *PSZRI*, 22: 347-51.

⁴⁴ *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 60.

⁴⁵ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 13: 699- 701.

savaşın son bulmasıyla birlikte II. Mahmut, bu savaş sırasında elinin altında hazır bulunan orduyu da kullanarak ayanların gücünü kırmaya girişti. Malla-rının müsadere etti, onlardan aldığı toprakları köylülere dağıttı. Ayrıca ayanla-rının elinden vergi toplama işini aldı ve ihale yoluyla mültezimlere verdi. Bu tür politikalara Tanzimat döneminde de devam edildi. Örneğin hemen herkese toprak sahibi olmak hakkı tanıyan 1858 tarihli Arazi Kanunu ile ayanların gü-cünü kırmak ve aynı zamanda vergi gelirlerini arttırmak amaçlandı.⁴⁶

Bu politikalar sonucu ayanlar, Rusya'da gittikçe güçlenen aristokratların aksine, giderek güç kaybettiler ve etkisiz hale geldiler. Ayanların tasfiyesinin Osmanlı politik yaşamı açısından en önemli sonucu, merkezdeki bürokrasinin giderek güçlenmesi oldu. Bu dönemden itibaren bürokrasi "politik üstünlü-ğüne ve ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrolüne meydan okuyabilecek herhangi bir toplumsal gruba karşı keskin bir tavır almaya başladı." Karpat'a göre on dokuzuncu yüzyıl modernleşmesi bir anlamda bu merkezî bürokrasi-nin gücünü elde tutmak ve varlığını meşru kılmak amacıyla desteklediği bir girişimdi.⁴⁷

Rusya'daki boyar-merkez ittifakı, Rus hükümetine modernleşmenin bütün mali yükünü köylülerin üzerine yıkma ve onları sömürme imkânı verdi. Ay-rıca köylülerin sömürsü aristokratların zenginleşmesine ve modern sanata, kültüre, yatırım yapmalarına olanak tanıdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise merkez, köylüleri ayanlara karşı korumaya çalıştı, merkezin dışındaki hiçbir toplumsal gruba ya da sınıfa çok fazla zenginleşme/güçlenme şansı tanımadı. Bu politikalar, yüksek bir aristokrat kültürünün gelişmesini önlediği gibi, Petro dönemi Rusya'sında olduğu gibi modernleşmeye öncülük edecek; onu destekleyecek aristokrat bir sınıfın ya da Batı Avrupa'daki gibi güçlü bir orta sınıfın ortaya çıkmasını engelledi.

Rusya'da köylüler üzerindeki tasarruflarına dayalı büyük bir zenginliğe ve bunun sonucunda gelen önemli bir politik güce sahip aristokratlar ancak 1850'lerden sonra sanayileşmenin ve serfliğin ilgasının sonucunda ortaya çı-kan değişikliklerle birlikte önem kaybetmeye başladılar. Tüccar sınıfının ve özellikle sanayici bir grubun ortaya çıkışı ve büyümesi yanında 1861'den son-ra başlayarak, çarlığın son dönemindeki yoğun toprak satışı ve köylülerin ve devrimci partilerin toprağın daha eşit dağılımı yönündeki talepleri, aristok-ratların statülerini tehdit etti. Serfliğin ilgasını müteakip aristokratların 1/3'ü, topraklarını kaybetti. 1905'e kadar aristokratların % 61-62'si topraksızlaştı. Bu

⁴⁶ Şevket Pamuk, "Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820- 1914)," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 14: 243.

⁴⁷ *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 87, 84.

değişimden sonra aristokratlar, devlet kurumlarındaki mesleklere daha çok ilgi göstermeye başladılar. Aristokratların asıl önemli sorunu, bu değişim döneminde, ellerinde kalan toprak zenginliklerini sanayi yatırımlarına yönlendirme konusunda isteksiz olmalarıydı.⁴⁸ Aristokratların önem kaybetmesiyle birlikte merkez, çok yakın bir müttefikinden yoksun kaldı ve geleneksel toplumsal ve politik yapı çatırdamaya başladı.

Merkez-aristokrat işbirliğinin yanı sıra Rusya'da modernleşmenin Osmanlı'daki ile karşılaştırıldığında daha köklü ve başarılı olmasında Petro'nun ve diğer liderlerin ekonomi üzerindeki kontrolleri, denetleyici rolleri ve bunun sonucunda ülkelerinin kaydettiği ekonomik gelişmenin önemli bir payı vardı. Petro'nun merkeziyetçilik ve bununla doğru orantılı olarak uyguladığı ekonomik politikaları devleti ve toplumu nefessiz bıraktı. Devlet gelirlerinin % 75-80'i savaşlar için harcandı ve vergiler, 1682'den Büyük Kuzey Savaşı'nın başlangıcına kadar % 100 arttırıldı. Vergi verenlerin % 95'i köylülerdi ve bunların yarısı, aristokratların topraklarında çalışmakta idiler. Tarımda iş gücünden istifade edilen köylüler, aynı zamanda "imparatorluk vatandaşları" na veya "üniformalı köylülere" dönüştürülerek orduda kullanıldılar. 1793'e kadar ömür boyu olan askerlik süresi, bu tarihte 25 yıla indirildi. Rus ordusunda 1699-1714'te 330.000, 1826'da ise 1 milyon asker vardı.⁴⁹ Bu, yayılmacı politikalar için kullanılacak çok önemli bir güçtü.

Petro, ayrıca özellikle maden sektöründe toprak sahiplerine topraklarında altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir gibi her türlü madeni arama ve bulduğu takdirde işletme hakkı vererek; maden işletmelerinde çalışan işçilere hem vergilerden, hem de ordu ve donanma hizmetinden muafiyet ve çalışmalarının karşılığında ücret sağlayarak üretimi teşvik etti.⁵⁰ Bu teşvik politikaları Rusya'da o dönemde Demidovlar gibi bir ailenin ortaya çıkmasına neden oldu. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Rusya'nın demir üretiminin % 40'ını Demidov'un fabrikaları yapmaktaydı.⁵¹

Ticaretin gelişimi ve teşviki, müteakip hükümetler döneminde de devam etti. Örneğin Çariçe Elizabeth döneminde çıkarılan bir kanuna göre, Rusya sınırları içerisindeki bütün dâhilî gümrük vergileri ve perakende ticaret vergi-

---

⁴⁸ *Social Identity in Imperial Russia*, 30-34.

⁴⁹ *The Making of Russian Absolutism*, 85, *Russia and the Russians: Earliest Times to 2001*, 96, Simon Dixon, *The Modernisation of Russia, 1676-1825* /Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1999), 91.

⁵⁰ *PSZRI*, 5: 760-62.

⁵¹ Demidov ailesi ve faaliyetleri hakkında genel değerlendirme için bakınız: Hugh D. Hudson, *The Rise of the Demidov Family and the Russian Iron Industry in the Eighteenth Century* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1986).

leri kaldırıldı, limanlar ve uç bölgelerdekiler hariç bütün gümrük ofisleri kapatıldı, limanlarda ve uç bölgelerde de sadece bir defaya mahsus tek bir dâhilî ticaret vergisi alınması kabul edildi.⁵² Daha sonraki yıllarda özellikle Lenin dönemindeki “Yeni Ekonomik politikaları” andıran bu devletçi ama aynı zamanda özel sektörü teşvik edici ekonomik politikalar, çarlık rejiminin sonuna kadar devam etti ve Rusya’nın batı Avrupa devletlerine göre hala geride olsa da, Osmanlı İmparatorluğu’na göre güçlü bir ülke olmasında önemli bir rol oynadı.

Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti süreklilik arz edecek bir ekonomik çöküşle karşı karşıya idi. On altıncı ve on yedinci yüzyılda toprak sistemin bozulmasıyla başlayan ekonomik sıkıntılar, on dokuzuncu yüzyılda giderek arttı. Tımar sisteminin çözülmesi Osmanlı İmparatorluğu’nda, batıda feodalizmin çözülmesinden sonra ortaya çıkan ve sahiplerine farklı tarımsal metotları uygulama/ deneme şansı veren ve böylece tarımsal gelişmeye yol açan büyük toprak sahipliklerine dair bir gelişmeyi getirmedi. Tarımda küçük üreticilik ve ortakçılık 19. yüzyılda da devam etti. Bunun en önemli nedeni, Rusya’dakinin aksine üreticinin az, toprağın çok olmasıydı.⁵³

Osmanlı İmparatorluğu, tarımda olmasa da, sanayileşmede ve genel olarak ekonomide Rusya’nın oldukça gerisindeydi. Bunun en önemli nedenleri, on dokuzuncu yüzyılda 1838 Balta Limanı Anlaşması ile İngiliz tüccarlarına verdiği ticaret ayrıcalıkları; dış borçlar ve demiryolları imtiyazlarıyla küresel ekonomiye dahil olması; ve bu gelişmeleri lehine çevirebilecek bir alt yapıdan yoksun olduğu için kısa sürede yarı sömürge durumuna düşmesiydi.⁵⁴ Osmanlı’da ilk bankalar, 1860’larda açılırken, Rusya’da daha Petro döneminden itibaren bazı bankalar mevcuttu. Buna rağmen aynı dönemde Rusya da Fransa ve Belçika başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinden borç aldı. Ancak bu borçlar Rusya’yı yarı sömürge durumuna düşürmedi çünkü o hâlâ bu borçlarını çevirebilecek durumdaydı. Ayrıca Rusya, batılı devletlerle Balta Limanı Anlaşması benzeri, gümrük duvarlarını aşağı çeken, dışarıdan mamul mal girişini ve içerden hammadde çıkışını kolaylaştıran bir anlaşma imzalamamıştı. Daha da önemlisi Rusya’da, bizdeki gibi çoğu diplomatik amaçlarla ekonomik sonuçları düşünülmeden 1500’li yıllarda önce kişilere, 1740’tan itibaren ise devletlere verilen kapitülasyonlar yoktu. 1923’teki Lozan Anlaşması’yla ancak son verilen kapitülasyonlar, ülkenin ticaret politikalarını kontrol etmesini güçleştirecek şekilde yabancıların lehine çalışan ve ekonomik bağımsızlığı en-

⁵² PSZRI, 13: 947- 948.

⁵³ *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 961- 962.

⁵⁴ Şevket Pamuk, “Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820- 1914),” *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 14: 243.

gelleyen bir sistemdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel ekonomiye dâhil oluşu genel anlamda ülke ekonomisine zarar vermekle birlikte -tam bir yıkım olmasa da- ülkenin gayr-i Müslim halklarına, Tanzimat Fermanı ve sonrasında verilen haklarla birlikte, olumlu etkiler yaptı ve daha sonra bu halkların bağımsızlık hareketlerine öncülük edecek orta sınıflarının gelişmesine katkıda bulundu. Rusya'da ekonomik gelişmelerden veya sorunlardan yararlanarak ciddi anlamda sorun çıkartacak bir azınlık yoktu. Polonyalılar bağımsızlıklarını elde etmek amacıyla 1830'da ve 1863'te olmak üzere iki kez isyan etmişler ama her ikisinde de başarısız olmuşlardı. Polonyalıların veya daha sonra direniş gösteren bazı Kafkas halklarının Rus hükümetleri için ciddi bir sorun teşkil etmemesinin en önemli nedeni, bu halkların arkasında Osmanlı'daki azınlıkların arkasında olduğu gibi önemli bir dış destek olmamasıdır. Ekonomik ve toplumsal gelişmeler ışığında her ikisi de çok uluslu imparatorluk olan Rusya ve Osmanlı İmparatorluğunun modernleşme serüvenlerinde bir diğer fark da, hâkim ulus /azınlıklar karşılaştırmasında ortaya çıkmaktadır. Rusya modernleşmesinde Rus toplumu öncü ve etkin güç/unsur olarak ortaya çıkarken; Osmanlı'da azınlıklar modernleşme sürecine daha hızlı ve aktif bir şekilde dâhil olmuşlar; hatta kendi modernleşmelerini gerçekleştirmişlerdir.

Ayrıca Rusya'nın içerdeki sorunlarına rağmen sürekli genişlemesi -ki bu daha çok Osmanlı aleyhine oldu- ekonomik anlamda önemli kazançlar getirdi. Örneğin 1860'lardan 1880'lere kadar olan süreçte orta Asya'nın fethi tamamlandı. Orta Asya, hem pamuk üretimi ile hem de Rus köylülerine verilen geniş topraklarıyla Rus ekonomisine olumlu katkılar sağladı.⁵⁵

Modernleşmenin ekonomik kaynakları açısından farklılıklar olduğu gibi, sonuçları açısından da önemli farklılıklar vardı. Rusya'da Petro döneminden beri planlı bir şekilde yapılan ve II. Aleksandr'ın "hızlandırılmış reform döneminde" eğitim, basın, yayında kaydedilen gelişmelerin sonucu olarak Rusya'daki okuma yazma oranı, 1897'de % 21'e kadar yükseldi ve 1914'te % 40'a ulaştı. Osmanlı'da ise II. Mahmut döneminde başlayan, Tanzimat ve II. Abdülhamit döneminde ivme kazanan önemli gelişmelere rağmen, eski-yeni çatışmasıyla gölgelenen eğitim reformlarının sonucunda, 1801'de % 1 olan okuma yazma oranı, 1900'da ancak % 5-10'a kadar yükselebildi.⁵⁶ Kitaplar açısından bakıldığında aradaki fark, çok daha büyüktü. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1729'dan 1907'e kadar basılan kitap sayısı, 10.600 iken, Rusya'da daha 1834'te sadece Gogol'un *Ölü Canlar*'ının 2.400 baskısı vardı. 1870'lere ge-

⁵⁵ *Social Identity in Imperial Russia*, 143.

⁵⁶ Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature 1861-1917* (Princeton, Jersey: Princeton University Press,1985), 4.

lindiğinde Rusya'da 100'e yakın yayınevi ve buralarda basılan binlerce kitap vardı. Osmanlı Devleti'nde ise kitaplar ya devlet tarafından ya da tek tek kişiler tarafından basılmakta olup, 1870'e kadar bir basımevi bile yoktu. İlk yayınevi 1870'de 25 kitaplık *Letaif-i Rivayat* külliyyatını basmaya başlayan Ahmet Mithad Efendi tarafından açıldı.⁵⁷

Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sadece okur yazarlık ya da basılan kitaplar açısından değil, bunları yazanlar ve düşünenler, entellektüeller açısından da önemli farklılıklar mevcuttu. Rusya'da "entelektüel/ aydın," daha çok sistemin dışında, ona muhalefet eden ya da destek veren bir grupken, Osmanlı'da aydınlar, genellikle sistemin içinde yer alan ve onunla ittifak veya uzlaşma arayan bir gruptu. Bunun en önemli nedeni, ulemadan bazı isimlere rağmen aydınların çoğunun devlet kademelerinde çalışan ya da çalışmış kalemiye sınıfından gelmesiydi. Bürokrat-aydın diyebileceğimiz, genellikle bir batılı dili iyi bilen, devlet kademelerinde belli bir iş tecrübesi olan bu grup, özellikle 19. yüzyıldaki reformlar sonucu ilmiye sınıfının önem kaybetmesiyle ve batılı bir yenileşme programının hayata geçirilmesiyle önem kazandı. "Devlet hizmetini bir bütün, kendilerini devletle özdeş sayan bu aydın tipi, kendi muhalefetini de devlet için ve devlet için üretti."⁵⁸ Osmanlı'daki bu "aydın" ve "kalem efendisinin" birlikteliği; "yapışık kardeşliği," 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Bu yüzden Osmanlı devleti'nde düşünce açısından "devletin sınırları" dışına çıkabilmiş, Rusya'da olduğu gibi "enternasyonalize olmuş"⁵⁹ aydınlar yoktu. Ayrıca, "devletle iç içe olmaları hatta maaşlarını devletten almaları, Osmanlı aydınlarının, aydın olmanın genel anlamda en önemli özelliği olan "kritik söylem kültürü" ⁶⁰ veya "eleştirel düşünce" açısından zayıf olması sonucunu doğurdu. Her ne kadar 18. yüzyılda askeri ve ekonomik sistemi eleştireseler ve Tanzimat döneminde "insan haklarına" ve "kanunlar önünde eşitlik" "Osmanlı vatandaşlığı" gibi son derece önemli kavramlara

---

⁵⁷ Nuri Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 6/ 1684; Gary Marker, *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700- 1800* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1985), 183; Jeffrey Brooks, "Readers and Reading at the End of the Tsarist Era," *Literature and Society in Imperial Russia*. William Mills Todd III (Stanford, California: Stanford University Press, 1978), 119.

⁵⁸ İsmet Özel, "Tanzimat'ın Getirdiği 'Aydın,' " *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1: 62.

⁵⁹ Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya," 53.

⁶⁰ Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1: 47.

vurgu yapsalar da, ne Tanzimat aydınları, ne onlardan öncekiler ne de onlardan sonrakiler, köklü bir sistem değişimi talep ettiler.⁶¹

Osmanlı aydınlarının bu çıkmazını bizzat batılılaşmaya verdikleri tepkilerinde de görmek mümkündür. Genel olarak Osmanlı aydınları için batılılaşma bağlamında öne çıkan en önemli konu, batının ne olduğu ve “batılılaşmanın” sınırlarının nereye kadar olacağıydı. Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Kılıçzade Hakkı ve Suphi Edhem gibi isimlerin öne çıktığı batıcılar, batılılaşmayı her şeyiyle kabul etmekten yana idiler ve hatta önemli bir kısmı daha sonra Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan ve daha çok toplumsal laikleşmeyi sağlayabilecek ciddi bir batılılaşma programlarına sahiptiler. Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Gökalp ve Ahmet Mithat gibi isimlerin öncülük ettiği “Osmanlıcılar” ise batının bilim, metot ve teknolojisinin alınması gerektiğini ileri sürdüler.

Rusya’da da modernleşme ile ilgili tartışmalar ve ona verilen tepkiler daha çok batının ve batılılaşmanın tanımlanması üzerine idi. Fakat onlarda bu tartışmalar, modernleşmenin daha erken başlamasına paralel olarak bizdekinden çok daha önce başladı. İlk başlarda Petro ve reformlarının övülmesi ve yerilmesi şeklinde başlayan “modernleşme” konulu tartışmalar, sonra batı ve Rusya, daha sonra da hangi Rusya ya da nasıl bir Rusya soruları üzerine devam etti. Örneğin 1830’larda ortaya çıkan ve başını Michael Khomiakov ve İvan Kireyevski gibi isimlerin çektiği muhafazakâr Slavofiller, Petro’yu, Rusya’yı kendi köklerinden uzaklaştırıp batılı reformlar aracılığıyla, kendisine yabancılaştırmakla suçlarken; Peter Çadayev’in başını çektiği ve aralarında Sergei Solov’ev’in de bulunduğu batıcılar ise Petro’nun karanlıktaki Rusya’yı uyardığını ve Rus insanların ruhunu değiştirdiğini ileri sürdüler.⁶² Bu bağlamda gerek Osmanlı’daki Osmanlı-batı ve gerekse Rusya’daki batı-Rus karşılaştırmaları, her iki ülkede ulusal bilincin ve kimlik duygusunun gelişmesine katkıda bulundu.

Rusya’da modernleşmenin asıl önemli ve Osmanlı’dakinden farklı entelektüel sonucu, yukarıda bahsi geçen iki gruptan farklı olarak, ülkenin katı, sosyal ayrımcılığa dayalı feodal-toplum yapısına, köylü sorunlarına ve 1880’lerden sonra hız kazanan sanayileşme ile artan işçi sorunlarına tepki olarak, 1860’lardaki liberal reformların sağlamış olduğu görece “özgürlükçü” du-

---

⁶¹ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Cilt I: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi (İstanbul: İletişim Yayınları 2002), 47.

⁶² Evgenii V. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, çeviren John T. Alexander (New York: M. E. Sharper, 1993), 4-8.

rumdan istifade ederek, sistemi sorgulayan ve tamamen reddeden üçüncü, güçlü sosyalist bir entelektüel grubun ortaya çıkmasıdır. Rusya'daki çağdaşlarının aksine, Parvus Efendi ve Nüzhet Sabit gibi Osmanlı "sosyalistler" bile, batıcılar ve Osmanlılar gibi sistem değişikliği yerine, devletin kurtarılması üzerine yoğunlaştılar.

Hem Rusya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda aydınlar, en azından başlangıçta, modernleşmenin aktörleri değil sonucu idiler. Ayrıca ne Rusya'da ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda entelektüellerin batıda olduğu gibi belli bir toplumsal/sınıfsal temeli yoktu. Her iki ülkede de farklı toplumsal sınıflardan gelen aydınlar vardı. Buna rağmen Osmanlı'da aydın, Mehmet Ali Kılıçbay'ın ifade ettiği üzere, biraz da Osmanlı'daki halk vatandaşlık bilincine ulaşamadığından, onun karşısında hep "sınıflar üstü bir konumda" kaldı. Rusya'da olduğu gibi halkla bağ kurup, onu değişimin bir parçası, aktörü haline getiremeyen Osmanlı aydınlarının, kendisine biçtiği öğretmenlik misyonu uyarınca önerdiği çözümler hep, "halkın dışında, halk için, halka rağmen" ilkesi çerçevesinde kaldı.⁶³ Rusya'da ise entelektüeller yenileşmeyi ve değişikliği "halk için," "halkla birlikte" düşündüler. Gerek sosyalistler gerekse birçok konuda onların karşısında yer alan Panislavistler, değişim için *narod*'un özünü oluşturan köylülere ve onların Rus toplumunun ruhunu yansıttığını düşündükleri "mir" teşkilatına vurgu yaptılar. Daha sonra sanayileşmenin hız kazanması ile birlikte sosyalistler işçilerle de yakın ilişki içerisine girdiler ve onları sistem değişikliği için ön gördükleri devrime ortak ettiler.⁶⁴ Ve belki de bu sayede Osmanlı'dan farklı olarak "kendileri dışındaki otoriteden" görece olarak daha fazla koptular; daha fazla modernleştiler. ▽

KAYNAKÇA

- Akbayar, Nuri. "Osmanlı Yayıncılığı," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 6/ 1680- 1696.
- Anisimov, Evgenii V. *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, çeviren John T. Alexander (New York: M. E. Sharper, 1993)
- Belge, Murat. "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 3. Cilt: *Modernleşme ve Batıcılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002-2007), 43- 55.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1970 (?))
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999)
- Bil'bassov, Vasili A. *The Intellectual Formation of Catherine the Great*,

⁶³ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Aydını," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1: 57.

⁶⁴ *Natasha's Dance*, 220- 225.

- Catherine the Great, edited by Marc Raeff (London: Macmillan, 1972)
- Brennan, James F., Peter Lang, *Enlightened Despotism in Russia: The Reign of Elisabeth, 1741-1762* (New York, 1987)
- Brooks, Jeffrey. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature 1861-1917* (Princeton, Jersey: Princeton University Press, 1985)
- _____, "Readers and Reading at the End of the Tsarist Era," *Literature and Society in Imperial Russia*. William Mills Todd III (Stanford, California: Stanford University Press, 1978)
- Chrissidis, Nikolaos A. "A Jesuit Aristotle in Seventeenth-Century Russia: Cosmology and the Planetary System in the Slavo-Greco-Latin Academy," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 391- 433.
- Coulter, Debra. "Church Reform and the 'White Clergy' in Seventeenth-Century Russia," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 291- 317.
- Crumney, Robert O. *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (London, New York: Longman, 1987),
- Çiğdem, Ahmet. "Türk Batılılaşması'nı Açıklayıcı bir Kavram: Türk Başkallığı: Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 3. Cilt: *Modernleşme ve Batıcılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002-2007), 68- 81.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856- 1876*, 1. cilt, çeviren Osman Akınhay (İstanbul: Papirüs, 1997)
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Otoman Empire, 1876- 1909* (London, New York: I. B. Tauris, 1998)
- Dixon, Simon. *The Modernisation of Russia, 1676-1825*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1999)
- Figes, Orlando. *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia* (London: Penguin Books, 2002)
- Göle, Nilüfer. "Batı-dışı modernlik: Kavram üzerine," *Toplum ve Bilim* 80, Bahar 1999: 12.-142. (Greenwood Press, 1974)
- Hosking, Geoffrey. *Russia and the Russians: Earliest Times to 2001* (London: Penguin Books, 2002)
- Hughes, Lindsey. *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1998)
- _____, "Secularization And Westernization Revisited: Art And Architecture In Seventeenth-Century Russia," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 343- 362.

- Kamenskii, Aleksandr B. *The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World*, çeviri ve tashih David Griffiths (New York ve London: M. E. SharpeArmonk, 1997)
- Karataş, Veli. *Ondokuzuncu Yüzyılda Yenileşme Çabaları ve Osmanlı Ulemasının Tavı, Yüksek Lisans Tezi* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, 1998)
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus, Çeviren Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002)
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Osmanlı Batılaşması," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1. Cilt: 147- 152.
- _____, "Osmanlı Aydını," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1: 55-60.
- Kizevetter, Aleksandr A. "Portrait of an Enlightened Autocrat," *Catherine the Great*, edited by Marc Raeff (London: Macmillan, 1972)
- Köker, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları,1999)
- Lee, Stephen J. *Peter the Great* (London: Routledge, 1993)
- Levin, Eve. "The Administration of Western Medicine in Seventeenth-Century Russia,"
- Lincoln, W. Bruce. *Sunlight at Midnight: St. Petersburg and the Rise of Modern Russia* (Basic Books, 2001), 363- 389.
- Luppöl, İvan K. "The Empres and the Philosophe," *Catherine the Great*, edited by Marc Raeff (London: Macmillan, 1972)
- Malinin, Vasilii N. *Starets Eleazarova monastyria Filofei i ego poslaniia* (Kiev: Tipografiia Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry, 1901)
- Marker, Gary. *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700- 1800* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1985)
- Mosse, Werner Eugen. *Alexander II and the Modernization of Russia* (London; New York: I.B. Tauris & Co.: Distributed by St. Martin's Press, 1992)
- Mardin, Şerif. *Makaleler 1, Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005)
- _____, *Makaleler 4, Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005)
- _____, "Tanzimat ve Aydınlar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1: 46-54.
- _____, "Yeni Osmanlı Düşüncesi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt I: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (İstanbul: İletişim Yayınları 2002), 42-53.
- Mert, Özcan. "II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 13: 720- 729.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınları, 2005)

- _____, "Batılılaşma Sorunu," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1. Cilt: 134- 138.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. 2. cilt: 1600–1914. Editör Halil İnalçık ve Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayınları, 2006)
- Özcan, Besim. "Sultan III. Selim Devri Islahat Hareketleri (Nizam-ı Cedid)," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 13: 671- 683.
- Özel, İsmet. "Tanzimat'ın Getirdiği 'Aydın,' " *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), "Tanzimat'ın Getirdiği 'Aydın,' " *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları),
- Özkaya, Yücel. "XVIII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 13: 699- 709.
- Özkiraz, Ahmet. *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003)
- Pamiatniki istorii Smutnogo vremeni, Pamiatniki russkoi istorii*. Editör A. I. Iakovlev, A. I. (Moscow: N. N. Kloçkov, 1909)
- Pamuk, Şevket. "Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820- 1914)," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 14: 241- 252.
- Poe, Marshall. "Absolutism and the New Men of Seventeenth-Century Russia," *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Jarmo Kotilaine, Marshall Poe (Routledge Curzon, 2004), 97-115.
- Poggie Jr., John J. *Rethinking Modernization; Anthropological Perspectives* (Robert N. Lynch; Greenwood Press, 1974)
- PSZRI* (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiikoi Imperii ...1649-1913) (St. Peterburg, 1830-1916)
- Raeff, Marc. "In the Imperial Manner," Catherine the Great, edited by Marc Raeff (London: Macmillan, 1972)
- Reinterpreting Russian History: Readings, 860-1860's*, Daniel H. Kaiser, Gary Marker, editörler (New York: Oxford University Press, 1994)
- Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices*, edited by David L. Hoffmann and Yanni Kotsonis (Houndsmills: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, 2000)
- Saydam, Abdullah. "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu," *Türkler Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), Cilt 13: 847- 886.
- Select Documents on Government and Society*. Paul Dukes, tashih ve tercüme (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1978)
- Shaw, Stanford J., Ezel Kural Shaw, *History of the Otoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1977),

- Sumner, B. H. "Peter's Imperial Legacy," *Peter the Great Transforms Russia*, editör James Cracraft (Lexington, Massachusetts, Toronto: D. C. Heath and Company, 1991)
- Timur, Taner. "Osmanlı ve 'Batılılaşma,' *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları), 1. Cilt: 139- 146.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*, çeviren Hülya Tufan (İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 1994 ve 1995)
- Wirtschafter, Elise Kimerling. *Social Identity in Imperial Russia* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997)
- Whitettaker, Cynthia H. "The Reforming Tsar: The Redefinition of Autocratic Duty in the Eighteenth-Century Russia," *Slavic Review* 51, no. 1 (Spring, 1992): 77-98.
- Zürcher, Erik Jan. "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt II: Kemalizm (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 44-55.